

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

МУКОМЕЛА ІРИНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 340.12:316.3:001.102

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА:
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Науково-дослідному інституті державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, професор **Яковюк Іван Васильович**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри міжнародного права.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор **Наливайко Лариса Романівна**, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, завідувач кафедри загальноправових дисциплін;

кандидат юридичних наук, доцент **Бочаров Дмитро Олександрович**, Університет митної справи та фінансів, декан юридичного факультету.

Захист відбудеться «11» березня 2016 р. о 10⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.02 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 70

Автореферат розіслано «05» лютого 2016 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Атаманова Ю. Є.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Поширення інформаційно-комунікаційних технологій у всіх сферах життєдіяльності суспільства та держави, інтенсифікація інформаційних процесів та зростання ролі і значення інформації в житті людини ознаменувало собою новий етап розвитку – інформаційне суспільство.

Ухвалення в липні 2000 р. G 8 Окінавської хартії глобального інформаційного суспільства, прийняття на Всесвітньому саміті з питань інформаційного суспільства у грудні 2003 р. в Женеві Конституції інформаційного суспільства стало відправною точкою у побудові глобального інформаційного суспільства. Рамкова програма Європейського Союзу «Горизонт 2020», яка поширюється на Україну, як один із найважливіших напрямків передбачає розвиток інформаційно-комунікаційних технологій з метою зміцнення конкурентоспроможності Європи у глобальному вимірі.

Одним із важливих завдань правової науки в цих умовах є створення теоретико-правової та нормативної бази задля впровадження інформаційних технологій у різноманітні сфери суспільного буття. Право має регулювати суспільні відносини, які пов'язані з інформаційними технологіями, а також відповідати на загрози і виклики інформаційного суспільства. У цьому контексті відбувається активне впровадження інформаційних технологій у систему державного управління в Україні: веб-портали державних інститутів, електронні адміністративні послуги, електронні петиції, електронні закупівлі тощо.

У межах філософії, соціології та політології цю проблематику досліджували зарубіжні вчені: І. Ю. Алексеева, Д. Бел, М. Кастельс, М. Макклюен, Й. Масуда, Є. О. Роговський, Е. Тофлер, Ф. Уєбстер та ін.; вітчизняні науковці: В. О. Данільян, О. П. Дзьобань, Д. В. Дюжев, О. П. Голобуцький, Г. Г. Почепцов, О. О. Маруховський, В. М. Скалицький та ін., а з-поміж учених-правників: І. В. Арістова, Ю. Є. Атаманова, О. А. Баранов, І. Л. Бачило, Д. О. Бочаров, В. М. Брижко, В. О. Кир'ян, Л. П. Коваленко, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, В. О. Копилов, В. А. Ліпкан, Л. Р. Наливайко, Ю. М. Оборотов, О. С. Оніщенко, А. В. Пазюк, О. В. Петришин, В. Г. Пилипчук, С. П. Погребняк, Т. А. Полякова, І. М. Рассолов, В. Я. Тацій, В. М. Фурашев, А. І. Хімченко, В. С. Цимбалюк, Ю. С. Шемшученко та ін. Питання впливу інформаційного суспільства на розвиток держави поступово включається до змісту предмета теорії держави і права. Нині вітчизняна юридична наука заклала фундамент систематизації досліджень у галузі інформаційного права, як наслідок, інформаційне право та право інтелектуальної власності стало окремою спеціальністю в сфері

правових досліджень в Україні. У межах теорії права проблеми інформаційного суспільства досліджуються Ю. М. Оборотовим через призму постмодернізму.

Саме тому загальнотеоретичний розгляд правових засад інформаційного суспільства є одним із пріоритетних напрямків розвитку теорії держави і права в сучасних умовах. Всі вищезазначені обставини актуалізують дослідження в цій сфері, що й обумовило вибір теми даної наукової роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційну роботу виконано відповідно до плану наукових досліджень НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України у межах фундаментальних тем «Теоретичні та правові проблеми організації та функціонування української держави в умовах конституційної реформи» (державна реєстрація № 0110U002806) та «Державно-владні інституції в організаційно-правовому механізмі реалізації Конституції України» (державна реєстрація – № 0114U004238). Тема дисертації затверджена вченою радою НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, протокол № 10 від 24.10.2012 р.

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційної роботи є визначення правових засад інформаційного суспільства та трансформації під його впливом суспільних відносин, інститутів держави, демократії та права.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних завдань:

- окреслити еволюцію підходів до розуміння інформаційного суспільства;
- виокремити правові засади інформаційного суспільства, обґрунтувати теоретико-правову характеристику останнього з метою застосування як у нормотворчій, так і правозастосовній діяльності;
- висвітлити вплив інформаційного суспільства на функціонування демократії як політико-правової категорії;
- з'ясувати сутність права людини на інформацію як чинника інформаційного суспільства;
- окреслити правові засади інформаційної безпеки держави;
- охарактеризувати сучасний стан та визначити проблеми правового регулювання інформаційних відносин в Україні і сформулювати перспективні напрями його розвитку.

Об'єктом дослідження є комплекс суспільних відносин, що виникають у процесі становлення та розвитку інформаційного суспільства.

Предмет дослідження становлять правові засади інформаційного суспільства.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є система філософських підходів, загальнонаукових,

спеціальнонаукових та власне правових методів. Міждисциплінарний підхід забезпечив багатоаспектність та багатосторонність в дослідженні питань розвитку інформаційного суспільства. Діалектичний метод вивчення державно-правових явищ дав змогу пов'язати їх з динамічним розвитком інформаційного суспільства. Суттєве значення відіграв синергетичний підхід, оскільки право в інформаційному суспільстві покликане забезпечити механізм правового регулювання комплексу суспільних відносин, що пов'язані з інформаційно-комунікаційними технологіями. Системний метод дозволив вивчити різні аспекти інформаційного суспільства в їх єдності та взаємозв'язку. Історичний метод мав важливе значення під час аналізу еволюції підходів до розуміння інформаційного суспільства. Конкретно-соціологічний метод дав змогу проаналізувати судову практику низки зарубіжних країн, зокрема США, Великобританії, а також Європейського суду з прав людини. Формально-юридичний метод сприяв аналізу нормативно-правової бази України та зарубіжних країн, дозволивши з'ясувати зміст і значення важливих для дисертації термінів і категорій. Порівняльно-правовий метод використовувався задля з'ясування і співставлення вітчизняного та зарубіжного нормативно-правового забезпечення розвитку інформаційного суспільства та регулювання суспільних відносин в інформаційній сфері. Прогностичний метод дозволив визначити пріоритетні напрямки регулювання інформаційних відносин і розвитку інформаційного суспільства в Україні.

Теоретичним підґрунтям роботи є наукові праці у галузі теорії держави і права, конституційного, інформаційного права, філософії, політології, соціології. У дисертації проаналізовано законодавство України, законодавство зарубіжних країн, судову практику, міжнародно-правові документи, довідкова література, аналітичні та статистичні матеріали.

Наукова новизна одержаних результатів. Робота є першою у вітчизняній юридичній науці, в якій надано загальнотеоретичну характеристику правових засад інформаційного суспільства.

Результати проведеного дослідження знайшли своє відображення у таких нових положеннях, що виносяться на захист.

Уперше:

- на основі аналізу технологічних, знаннево-інформаційних, економічних передумов інформаційного суспільства виокремлено правові засади: громадянське суспільство, права людини, правова, демократична, соціальна держава;

- запропоновано авторський підхід до характеристики інформаційного суспільства як такого, що ґрунтується на пріоритеті прав людини, взаємодії з інститутами громадянського суспільства, правовою, демократичною, соціальною державою, покликане забезпечити кожному

право на інформацію, подолання «цифрової» та соціальної нерівності, створення спільного інформаційно-правового простору.

- обґрунтовано положення, що демократія в умовах інформаційного суспільства набуває нової (додадкової) форми вираження – «напівпрямой» електронної демократії, яка покликана вирішити двоєдине завдання: здійснити технічну модернізацію та інституційну нормалізацію державно-владного управління;

- доведено необхідність визначення права на інформацію як самостійного права, яке в умовах інформаційного суспільства доповнює зміст прав людини першого покоління – свободи думки, слова, вільного вираження власних переконань. Особливої уваги заслуговує також право на комунікацію (участь в інформаційному суспільстві), що передбачає доступ до інформаційно-комунікаційних технологій та можливість особисто брати участь у комунікативному процесі;

- обґрунтовано необхідність адаптації правової системи України до нових умов інформаційного суспільства, яка має відбуватися не лише сегментарно, в межах окремих галузей законодавства, а й комплексно у контексті сучасного розвитку держави і права з точки зору єдиних підходів до розуміння державно-правових явищ нової інформаційної епохи.

Удосконалено:

- розуміння поняття «e-government» саме як «електронної держави», а не лише «електронного уряду», що нині є більш загальнозживаним. Для цього наводяться не лише лінгвістичні та смислові підстави, а й правові;

- визначення інформаційної безпеки, під якою розуміється стан захищеності прав і основоположних свобод людини, інтересів суспільства і держави, запобігання завданню їм шкоди шляхом розповсюдження та використання невірної та упередженої інформації, незаконного застосування інформаційних технологій, порушення режиму конфіденційності та доступу до інформації;

- характеристику інформаційних відносин через включення до їх складу окрім відносин, що виникають при пошукуві, одержанні, використанні, створенні, поширенні та зберіганні інформації, ще й відносин, пов'язаних з інформатизацією та відносин, які виникають при використанні глобальної мережі Інтернет.

Набули подальшого розвитку:

- аргументація щодо необхідності юридичного закріплення права на доступ до Інтернету, який став важливим засобом комунікації, джерелом отримання і поширення інформації та публічною інфраструктурою;

- характеристика інформаційного суверенітету як важливої складової державного суверенітету в умовах сучасних викликів і загроз інформаційній безпеці України;

- тенденції впровадження в Україні електронного урядування: використання веб-порталів державних інститутів, електронних петицій, електронних закупіпель, запровадження електронних адміністративних послуг тощо.

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що отримані за результатами проведеного дослідження висновки і сформульовані пропозиції може бути використано:

- у науково-дослідницькій роботі – у процесі подальших наукових досліджень актуальних проблем інформаційного суспільства, його становлення та розвитку;

- у правотворчості – при вдосконаленні поточного законодавства в інформаційній сфері;

- у навчальному процесі – при викладанні курсу теорії держави і права, інформаційного права, політології, філософії, соціології; під час підготовки навчальних та методичних видань з досліджуваної проблематики.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертації обговорювалися на засіданнях ученої ради Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України. Основні положення було оприлюднено на міжнародних і всеукраїнських конференціях та круглих столах, а саме: «Проблеми розвитку правової науки» (Харків, травень 2013), «Актуальні проблеми науки історії держави і права» (Харків, жовтень 2013), «Юридична осінь 2013» (Харків, листопад 2013), «Правова доктрина – основа формування правової системи держави» (Харків, листопад 2013), «VII Тодиківські читання» (Харків, вересень 2014). Положення дисертації доповідалися під час участі у III літній школі з конституційного права «Верховенство права і конституціоналізм» (Яремче, липень-серпень 2014).

Публікації. Основні результати дослідження знайшли відображення у 11-ти публікаціях, з яких 5 статей опубліковано у фахових виданнях України та одна – в іноземному виданні, а також у тезах 5 доповідей і наукових повідомлень на вказаних конференціях.

Структура і обсяг роботи. Робота складається із вступу, двох розділів, які включають шість підрозділів, висновків та списку використаних джерел (328 найменувань). Повний обсяг дослідження – 231 сторінка, із них основного змісту – 195 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність, продемонстровано зв'язок з науковими планами та програмами, визначено мету і завдання, об'єкт та предмет, а також методологію дослідження, висвітлено наукову новизну та

практичне значення одержаних результатів, наведені дані про апробацію та публікації, структуру і обсяг роботи.

Розділ 1 «Інформаційне суспільство: теоретико-методологічні засади дослідження» складається з трьох підрозділів, в яких розкриваються основні підходи до розуміння інформаційного суспільства, правові засади інформаційного суспільства та вплив інформаційно-комунікаційних технологій на розвиток демократії в умовах інформаційного суспільства.

У підрозділі 1.1 «Інформаційне суспільство: еволюція підходів» досліджено різні підходи до розуміння інформаційного суспільства, еволюцію формування його концепції. Фундаментальні положення, які лягли в основу концепцій інформаційного суспільства та суспільства знань, були закладені Ф. Беконом і В. Вернадським. Теорія інформаційного суспільства була започаткована в Японії, термін «інформаційне суспільство» у 1961 р. ввів У. Тадао. Одним із найвідоміших представників концепції інформаційного суспільства в межах постіндустріалізму був Д. Белл, який створив методологічну базу для подальших досліджень. У роботах Е. Тоффлера аналізується цілісна система дослідження суспільства нового типу, а саме яким чином зміни нової епохи впливають на людей та організації, основні напрямки таких змін, досліджуються глибинні зміни в самій природі влади. Тоффлер прийшов до висновку, що в інформаційному суспільстві знання є найдемократичнішим джерелом влади. Надалі виник науковий підхід, відповідно до якого постіндустріальне суспільство трансформується в технотронне суспільство, формування якого відбувається під впливом техніки і електроніки, особливо розвинутої у сфері комп'ютерів і комунікації. Зміни в суспільстві будуть викликані інформацією, оскільки знання стало центральним, ключовим ресурсом, який не знає кордонів і меж, а найбільшу робочу групу будуть складати працівники розумової праці. Іспанський соціолог М. Кастельс розробив власну концепцію «інформаційного суспільства» (informational society), в якому завдяки новим технологічним умовам генерація, обробка та передача інформації стали фундаментальними джерелами продуктивності і влади. Робиться висновок, що інформаційне суспільство є різнобічним соціальним феноменом, а тому досліджувати його варто у межах різних соціальних наук, зокрема й правової; обґрунтовано необхідність комплексного вивчення правових засад інформаційного суспільства.

Підрозділ 1.2 «Передумови та правові засади інформаційного суспільства» присвячено аналізу теоретико-правового змісту інформаційного суспільства. Право, будучи спрямованим на стабілізацію соціальних відносин, що зумовлено певними статичними базовими правовими параметрами (теоретико-правові та конституційні основи, юридична техніка, понятійно-категоріальний апарат та ін.), не встигає за

прогресом інформаційних технологій та зміною суспільних відносин, які пов'язані із ними. Саме теоретико-правова парадигма інформаційного суспільства стає фундаментом для розвитку вітчизняного інформаційного права, що дасть можливість створити широке розмаїття засобів, методів і механізмів правового регулювання інформаційних відносин. Зазначено, що передумовами інформаційного суспільства є технологічні, пов'язані з розвитком засобів передачі, обробки, зберігання, пошуку і відтворення інформації. Знаннєво-інформаційні передумови зумовлені тим, що знання та інформація співвідносяться між собою як зміст і форма, оскільки завдання інформації полягає в донесенні до широкого загалу знань. Економічні проявляються в тому, що в інформаційному суспільстві формується новий вид економіки – «інформаційна економіка», де інформація стає товаром. У контексті даного дослідження виокремлено правові засади інформаційного суспільства: громадянське суспільство, права людини, правова, демократична, соціальна держава. Зокрема, об'єктом правового регулювання та захисту виступає вся інфраструктура інформаційного суспільства.

Інтернет стає однією з головних сфер активізації та розвитку громадянського суспільства, що відбувається в двох напрямках: 1) з ініціативи «зверху» (канали взаємодії створені і контролюються самою державою); 2) з ініціативи «знизу» (ініціативний самоврядний рух громадян з метою висловлення та захисту своїх прав, інтересів і думок). Інформаційне суспільство сприяє становленню правової держави: формуванню та розвитку правової свідомості й правової культури, вирішенню проблеми ідентифікації осіб, правовому захисту і дотриманню принципу свободи Інтернету, протидії кіберзлочинності, більш чіткому визначенню джерел права, які завдяки інформаційно-комунікаційним технологіям та Інтернету переводяться в електронну форму. Важливим аспектом впливу правової держави на побудову інформаційного суспільства є привнесення в нього принципу верховенства права. Все це актуалізує питання доцільності формування нової галузі права, яку різні науковці називають по-різному: Інтернет право, інформаційне право, кібернетичне право. Інформаційне суспільство може бути створене лише в державі з демократичним устроєм. Таке суспільство створює умови для прояву нових форм політичної активності на основі високого рівня правової свідомості, обізнаності, доступу до інформації. Інформаційна платформа розвитку демократичної держави дає можливість громадянам виявляти активність у суспільно-політичному житті, безпосередньо брати участь у прийнятті рішень державного та суспільного значення, впливати на державні органи та їх посадових осіб.

Підрозділ 1.3 «Функціонування демократії в умовах інформаційного суспільства» присвячено з'ясуванню впливу інформаційного суспільства на стан розвитку демократії як політико-правової категорії. Дослідники

демократії, які розглядають її розвиток через призму інформаційного суспільства, виділяють два підходи до її розуміння. Перший ґрунтується на сприйнятті електронної демократії як доповнюючого механізму здійснення класичних, загальновідомих форм народовладдя шляхом їх інформаційно-комунікаційної підтримки. Щодо другого підходу до розуміння електронної демократії, то тут йдеться про становлення на основі використання інформаційно-комунікаційних технологій нової (додаткової) форми народовладдя, що поєднує представницьку і безпосередню форми демократії та здатна нівелювати більшість вад народовладдя шляхом технічної модернізації та інституційної нормалізації. До секторів е-демократії прийнято відносити: електронний парламент, електронне законодавство, електронний суд, електронне посередництво, електронні вибори, електронний референдум, електронне голосування, електронні петиції, електронні кампанії, електронні опитування тощо. Досліджено концепцію e-government, ускладнене сприйняття якої викликано проблемою дуального перекладу. У першому варіанті тлумачення e-government як «електронного уряду» в цілому допустиме, але при цьому звужує поняття, по суті зводячи питання тільки до виконавчої влади. Варіант перекладу цього терміна як «електронної держави» не лише більше відповідає мовному еквіваленту, але й підкреслює, що йдеться про всі гілки влади – законодавчу, виконавчу і судову. Під електронним урядуванням розуміється здійснення державного управління на основі широкого застосування інформаційних технологій, системи локальних інформаційних мереж та сегментів глобальної інформаційної мережі, що забезпечує просте і прозоре функціонування та зв'язок органів державної влади з громадянами в режимі реального часу, а також комунікацію, координацію дій, співпрацю владних структур між собою для якомога якіснішого виконання завдань, які стоять перед ними. Електронне урядування покликане підвищити ефективність, відкритість і прозорість діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування й спрямоване на забезпечення реалізації інтересів громадян та задоволення їхніх потреб. Упровадження інформаційних технологій у сфері надання публічних послуг призводить до оптимізації правових процедур, роблячи їх більш простими, логічними, доступними і швидшими у використанні. Електронне голосування є способом волевиявлення громадян, що охоплює різні форми голосування (вибори, референдум, вивчення громадської думки, проведення громадських слухань та обговорень) і здійснюється за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій та Інтернету з використанням біометричних параметрів або цифрового підпису особи. Функціонування електронного парламенту є гарантією прозорості та гласності, що призводить до більш ефективної співпраці парламентом, депутатами та громадянами. Е-парламент включає

аспекти електронного законодавства, електронного голосування, електронної подачі петицій та електронних консультацій. Генетично пов'язаною з концепцією електронної держави є ідея електронного уряду, під яким розуміється система співпраці виконавчої влади і громадянина (бізнесу, громадських організацій), що базується на використанні інформаційно-комунікаційних технологій. Під впливом інформаційного суспільства підвищується ефективність судової влади шляхом впровадження в її діяльність е-правосуддя, що складається з електронного зв'язку, обміну даними та доступу до судової інформації. Відзначається, що розвиток інформаційно-комунікаційних технологій сприяє здійсненню правосуддя (наприклад, надання свідчень з використанням відеоконференц-зв'язку, залучення доказів, що пов'язані з використанням новітніх технологій, тощо).

Розділ 2 «Теоретико-правові проблеми становлення інформаційного суспільства в Україні» містить три підрозділи, присвячені теоретико-правовому аналізу сучасного стану інформаційного суспільства в Україні та проблемним аспектам його формування. Досліджено виклики й загрози, пов'язані з інформаційним суспільством, окреслено майбутні перспективи його розвитку.

У підрозділі 2.1 *«Право людини на інформацію – чинник інформаційного суспільства»* розглянуто еволюційний розвиток права на інформацію та його роль в інформаційному суспільстві. Формування права на інформацію бере свої витoki з кінця XVIII ст. Основою цього права є свобода думки та вільного вираження своїх поглядів і переконань, які відносяться до першого покоління прав. У період після Другої світової війни право на інформацію отримало міжнародне закріплення як похідне від свободи переконань і вільного їх вираження. Це було здійснено шляхом унесення в міжнародні акти основних його правомочностей: шукати, одержувати і поширювати інформацію (ст. 19 Загальної декларації прав людини 1948 р.). Зроблено акцент на тому, що з розвитком засобів комунікації та інформаційних технологій відбувається розширення змісту правомочностей права на інформацію внаслідок процесу демократизації інформації. В Україні право на інформацію закріплено в ч. 2 ст. 34 Конституції України. Законодавець, закріпивши в одній конституційній нормі право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань та право на інформацію, опосередковано визнав органічний зв'язок між цими правами. Наступний етап в еволюції права на інформацію – закріплення на конституційному рівні права на доступ до інформації, яке є похідним від принципу гласності, свободи слова та друку і сформувалося як окреме суб'єктивне право в другій половині XX ст. Це можливо лише на певному етапі розвитку конституційної правової демократичної держави, яка готова піти на формування високого рівня поінформованості в суспільстві з

метою якісного забезпечення прав людини. Для еволюції права на інформацію важливим є розробка концепції права на комунікацію, яке складається з двох основних елементів: 1) право на доступ до інформаційно-комунікаційних технологій; 2) право особисто брати участь у комунікативному процесі. Важливим елементом права на комунікацію є право на доступ до мережі Інтернет, яке 2012 р. було визнане Радою ООН з прав людини таким, що має бути захищеним. Наголошено на необхідності законодавчого забезпечення та захисту цього права в Україні. Таким чином, завдяки інтенсивному розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, стрімкому накопиченню та обміну інформацією, а також визнанню особливої значимості знань, право на інформацію стає окремим правом, яке змістовно наповнилося та утвердилося. Цим обґрунтовується необхідність закріплення на конституційному рівні права на інформацію як самостійного права поряд із правом на комунікацію (участь в інформаційному суспільстві – ст. 5 А Конституції Греції).

У *підрозділі 2.2 «Правові засади інформаційної безпеки»* проаналізовано стан правового регулювання питань інформаційної безпеки, загрози та виклики, що мають місце на сучасному етапі розвитку суспільства, та засоби їх подолання. Акцентується увага на необхідності вдосконалення правового забезпечення інформаційної безпеки. З одного боку, її характер проявляється в наявності інформаційного компоненту у всіх без винятку сферах національної безпеки, а з іншого – у відокремленості (самостійності) інформаційного сегмента національної безпеки. Транскордонний характер інформаційних загроз породжує небезпеку деформування суверенітету держави в інформаційному просторі. Складний та поліаспектний характер інформаційного суверенітету передбачає більш глибокий аналіз його сутності, яка проявляється в поєднанні науково-технічного, технологічного, контентного, психологічного та правового аспекту інформаційного суверенітету. З цією метою необхідно розробити й прийняти низку нормативно-правових актів задля забезпечення стратегічного та поточного правового регулювання питання інформаційного суверенітету. Серед існуючих загроз і викликів в інформаційній сфері виділено три групи: 1) кібернетичні злочини; 2) кібернетичний тероризм; 3) інформаційна війна. Кібернетична злочинність має в своїй основі те ж саме коріння, що й злочинність в цілому, але при цьому володіє певними особливостями, що дозволяють віднести її до особливого типу «злочинів високих технологій». Основними видами кібернетичних злочинів є: а) кібернетичні злочини в інтелектуальній сфері – підробка, розмноження, поширення «піратської» інформаційної продукції; б) кібернетичні злочини проти особистості, найбільш поширеними з яких є порушення права «прайвесі»; в) кібернетичні злочини проти інформації, що пов'язані з

порушенням режиму доступу до інформації; г) злочини проти інформаційно-комунікаційних технологій, тобто суспільно небезпечні діяння у сфері використання комп'ютерів, систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку. Сюди ж варто віднести як злочини в кіберпросторі, так і негативний фізичний вплив на інформаційну інфраструктуру; д) кіберзлочини в економічній та банківській сферах – незаконне заволодіння грошовими коштами шляхом використання інформаційно-комунікаційних технологій. Ще одним прикладом трансформації злочину шляхом його переходу у кіберпростір є кібертероризм. Кібертерористи у своїй діяльності використовують інформаційно-комунікаційні технології з метою: впливу на громадську думку, у пропагандистській діяльності, нападу на віртуальні цілі задля їх руйнування; завдання фізичної шкоди (Мішель Заніні, Шон Дж. Едвардс). Найбільш небезпечна загроза інформаційній безпеці – інформаційна війна, головним об'єктом якої є суверенітет держави. Нагального вирішення вимагають питання щодо: а) прийняття Концепції інформаційної безпеки як базового нормативно-правового акта з питань правового регулювання забезпечення інформаційної безпеки та інформаційного суверенітету України; б) внесення змін до Кримінального кодексу України з метою встановлення відповідальності за вчинення кіберзлочинів; в) внесення змін до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» для правового забезпечення боротьби з кібернетичним тероризмом; г) прийняття базового законодавства, яке має забезпечувати протидію інформаційній війні.

У підрозділі 2.3 «Правове регулювання інформаційних відносин в Україні: стан і перспективи розвитку» розглянуто основні напрямки розвитку правового регулювання суспільних інформаційних відносин в умовах становлення інформаційного суспільства в Україні. Зазначено, що в юридичній науці до вивчення питання інформаційних відносин застосовується два підходи. Вузький підхід полягає в розумінні інформаційних відносин як таких суспільних відносин, що пов'язані зі збиранням (одержанням), використанням, поширенням та зберіганням інформації. Широкий – полягає в розширеному тлумаченні об'єктів інформаційних відносин і є більш виправданим. У рамках цього підходу виділяються такі види інформаційних відносин: 1) суспільні відносини, що виникають при здійсненні пошуку, одержанні, використанні, створенні, поширенні та зберіганні інформації; 2) суспільні відносини, пов'язані з інформатизацією та іншою діяльністю, спрямованою на формування і використання інформаційних систем, інформаційних технологій та інших елементів інформаційної інфраструктури; 3) відносини, що виникають при використанні глобальної мережі Інтернет. Юридичні питання, які нині ставить Інтернет перед правовою наукою, не обмежуються виключно

протиправними діями, пов'язаними з інформацією (її змістом, збиранням, зберіганням, розповсюдженням тощо), що часто є головним аргументом на користь необхідності правового регулювання суспільних відносин у мережі. У цьому контексті наголошено, що адаптація права до нових умов суспільних відносин має відбуватися комплексно, усіма галузями права на основі досліджень загальної теорії держави та права. Нині вітчизняна правова наука робить перші кроки на шляху до систематизації досліджень у сфері становлення і розвитку інформаційного суспільства, уніфікації підходів до вивчення низки питань в інформаційній сфері. Такий підхід у розвитку правової науки вбачається перспективним, оскільки предметом дослідження інформаційного права є інформаційні суспільні відносини. Акцентовано, що нині в Україні на етапі становлення та динамічного розвитку перебувають різні сектори електронної демократії та електронне урядування. Для його подальшого розвитку важливим є постійне вдосконалення інформаційної інфраструктури, підвищення базового рівня комп'ютерної грамотності громадян, особливо людей похилого віку та інших незахищених верств населення, створення ефективного механізму електронної ідентифікації громадян. Важливу роль у цьому процесі відіграє законодавче та матеріальне забезпечення, що є запорукою успіху впровадження електронного урядування в Україні. Зосереджено увагу на сучасній практиці впровадження в Україні веб-порталів державних інститутів, використання електронних петицій, електронних закупівель, запровадження електронних адміністративних послуг тощо. Запропоновано створити при Кабінеті Міністрів України Стратегічний штаб по забезпеченню розвитку інформаційного суспільства (за прикладом Японії), який би займався розробкою та втіленням у життя державних програм та стратегій зі вказаного напрямку. Сюди мають бути залучені фахівці у сфері ІТ, машинобудування, представники академічних кіл, місцевого самоврядування, великого бізнесу тощо.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення й вирішення наукового завдання, яке полягає в визначенні правових засад інформаційного суспільства та трансформації під його впливом суспільних відносин, інститутів держави, демократії та права. Основними науковими висновками, пропозиціями і рекомендаціями, отриманими в процесі дослідження, є такі:

1. Важливим є співвідношення інформаційного суспільства та громадянського. Інтернет, як базовий елемент інформаційного суспільства, перетворюється на один із головних інструментів розвитку громадянського суспільства. Інформаційне суспільство забезпечує ефективний розвиток

інституцій громадянського суспільства та вирішення їх завдань, а саме: колективний захист прав і свобод, комунікацію між членами громадянського суспільства, комунікацію між членами громадянського суспільства та державою, комунікацію між членами громадянського суспільства і міжнародними організаціями. Активізація громадянського суспільства в Інтернеті відбувається, по-перше, з ініціативи «зверху», коли канали взаємодії створені й контролюються самою державою, тобто громадяни беруть існуючі правила і діють згідно з закладеним владою планом. По-друге, з ініціативи «знизу», як ініціативний самоврядний рух громадян з метою висловлення своїх прав, інтересів і думок.

2. Основою побудови інформаційного суспільства є правова держава. Правова держава наповнює інформаційне суспільство принципом верховенства права. Зв'язок концепції правової держави і інформаційного суспільства в тому, що вони ґрунтуються і спрямовані на гарантування, закріплення, захист та реальне здійснення невід'ємних прав і свобод людини і громадянина, а також на формування та розвиток правової свідомості і правової культури. Пріоритет прав людини є базисною засадою інформаційного суспільства. Важливим також є те, що в інформаційному суспільстві відбувається переведення джерел права в електронну форму.

3. Інформаційне суспільство може існувати лише в державі з демократичною формою правління. Інформаційна платформа розвитку демократичної держави дає можливість громадянському суспільству та окремому громадянину проявляти активність у суспільно-політичному житті держави, прямо брати участь у прийнятті рішень державного та суспільного значення, впливати на державні органи та їхніх посадових осіб самостійно, чи шляхом самоорганізації в громадські групи. Правова демократична держава привносить в інформаційне суспільство важливий фактор взаємної відповідальності особи і держави. Інформаційне ж суспільство створює умови для прояву нових форм політичної активності. Демократичні засади держави отримують нове прочитання в умовах побудови інформаційного суспільства. У правовій науці прийнято два підходи до розуміння електронної демократії. Відповідно до першого, вона розуміється як інформаційно-комунікаційна підтримка традиційних механізмів демократії. Більш обґрунтований підхід до розуміння електронної демократії передбачає можливість створення на основі використання інформаційно-комунікаційних технологій суттєво нової форми здійснення народовладдя, що поєднає представницьку і безпосередню форми демократії.

4. Головним структурним елементом електронної демократії є електронна держава. Її побудова полягає в реорганізації системи органів публічної влади, розвитку і поглибленні реформи цієї системи на основі елементів та принципів інформаційного суспільства, а також тих

можливостей, які надаються сучасними інформаційно-комунікаційними технологіями і мережевою інфраструктурою. Електронна держава об'єднує в собі електронний уряд, електронний парламент, електронний суд, електронний муніципалітет. Головною організаційною формою діяльності відповідних державних структур в інформаційному суспільстві є електронне урядування. Електронне урядування – це здійснення державного управління на основі широкого застосування інформаційних технологій, системи локальних інформаційних мереж та сегментів глобальної інформаційної мережі, що забезпечує просте і прозоре функціонування та зв'язок органів державної влади з громадянами в режимі реального часу, а також комунікацію, координацію дій, співпрацю владних структур між собою для якомога якіснішого виконання завдань, які стоять перед ними. «Напівпряма» електронна демократія, як якісно новий спосіб здійснення демократії в інформаційному суспільстві, у порівнянні з традиційною представницькою демократією має деякі суттєві переваги; до них можна віднести нові способи залучення громадян до управління суспільними та державними справами шляхом використання інформаційно-комунікаційних технологій. Відомі такі сектори електронної демократії, як електронні вибори, електронне голосування, електронна петиція, електронне опитування, концепція «електронний громадянин» та інші механізми «напівпрямої» електронної демократії.

5. Право на інформацію пронизує всі покоління прав людини, набуваючи нового змісту в межах кожного із них. Право на інформацію почало формуватися з кінця XVIII ст. і продовжує свій розвиток у сучасних умовах. Загальним підґрунтям досліджуваного права є свобода вираження думки і слова, тому право на інформацію отримало своє закріплення як похідне право від свободи переконань і вільного їх вираження. Інформаційне суспільство надало нового прочитання як фундаментальним правам людини в цілому, так і праву на інформацію зокрема. Саме в інформаційному суспільстві інформація стала цінною сама по собі, що дає підстави говорити про виділення права на інформацію в окреме самостійне право. Зважаючи на це, в Україні необхідно на конституційному рівні переглянути визначення права на інформацію, а саме закріпити не лише його правомочності, але й безпосередньо поняття (назву) «право на інформацію», що буде свідчити про його довершеність як окремої правової категорії. Логічним вбачається закріплення права на інформацію поряд із правом на участь в інформаційному суспільстві, що вказує на органічний зв'язок між ними. До того ж, в умовах розвитку інформаційного суспільства важливою гарантією реалізації права на інформацію є визнання і юридичне закріплення права доступу до Інтернету, забезпечення реалізації якого повинно складати обов'язок держави.

6. Важливою складовою національної безпеки є інформаційна безпека, яка, з одного боку, проявляється в наявності інформаційного компоненту в усіх без винятку сферах національної безпеки, а з іншого, – у відокремленості (самостійності) інформаційного сегмента національної безпеки. Прийнято виділяти такі потенційні загрози інформаційній безпеці: кібернетичні злочини, кібернетичний тероризм та інформаційна війна. Межі між цими категоріями кіберактивності є досить розмитими. Більше того, низка протиправних криміналізованих діянь змогли адаптуватися до нових умов інформаційної ери і змінивши форми діяльності продовжують здійснювати посягання на традиційні об'єкти правопорушення. Інформаційна злочинність та інформаційний тероризм відрізняються між собою за характером переслідуваних цілей. Якщо при вчиненні інформаційних злочинів злочинці виходять з суто корисливих або хуліганських намірів, то кібертерористи мають політичні цілі, які притаманні тероризму як такому. Найбільшою загрозою в сучасних умовах інформаційного суспільства є інформаційна війна.

7. На сучасному етапі становлення інформаційного суспільства в Україні пріоритетного значення набувають питання розвитку електронної держави та електронного урядування. Незважаючи на те, що національні складові сектори електронної держави є достатньо розвинутими та прогресивними, все ж вони потребують безперервного системного вдосконалення у правових, організаційних та фінансових аспектах. Електронне урядування в Україні нині перебуває на етапі становлення та динамічного розвитку. Зокрема, на постійній основі функціонують офіційне інтернет-представництво Президента України, офіційний веб-портал Верховної Ради України, єдиний веб-портал органів виконавчої влади України, офіційний веб-сайт Конституційного Суду України, сайти місцевих органів влади; з 2014 р. розпочало свою діяльність Державне агентство з питань електронного урядування України; запущено портал електронних послуг; закріплено в Законі України «Про звернення громадян» право громадян на електронні звернення та електронні петиції, впроваджується демократична система електронних державних закупівель, що регулюється Законом України «Про здійснення державних закупівель» та розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про реалізацію пілотного проекту щодо впровадження процедури електронних закупівель товарів» тощо.

8. Актуальними напрямками регулювання інформаційних відносин та розвитку інформаційного суспільства в Україні є: а) подальше теоретико-правове і галузеве наукове дослідження концепції інформаційного суспільства та суспільних відносин в інформаційній сфері; б) прийняття нового закону «Про програму розвитку інформаційного суспільства в

Україні»; в) щорічне затвердження «Плану дій щодо розвитку інформаційного суспільства в Україні» відповідно до новоприйнятої Програми; г) створення при Кабінеті Міністрів України Стратегічного штабу розвитку інформаційного суспільства; ґ) розвиток інформаційної інфраструктури, в тому числі поліпшення якості Інтернет зв'язку; д) прийняття Інформаційного кодексу України із закріпленням права на доступ до Інтернету; е) подальший розвиток електронної держави та електронного урядування із запровадженням електронного правосуддя, електронного громадянина, розвитком електронних адміністративних послуг, запровадженням електронних виборів тощо; є) прийняття Концепції інформаційної безпеки України та Плану дій щодо її реалізації; ж) створення інформаційних військ України як структурного підрозділу Збройних Сил України; з) розробка законодавства в сфері регулювання суспільних відносин в Інтернеті та ін.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Мукомела І. В. Інформаційні ресурси та їх вплив на державно-правовий розвиток [Текст] / І. В. Мукомела // Державне будівництво та місцеве самоврядування: зб. наук. пр. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд. та місц. самоврядування. – Харків : Право, 2013. – Вип. 26. – С. 190–202.
2. Мукомела І. В. Ідея інформаційного суспільства в концептуальних розробках Й. Масуди [Електронний ресурс] / І. В. Мукомела // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 254–258. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_43.pdf
3. Мукомела І. В. Правовые основы формирования японской модели информационного общества [Текст] / И. В. Мукомела // “ Legea si Viata”. – 2014. – № 11. – С. 84–87.
4. Мукомела І. В. Інформаційне суспільство та його ознаки: теоретико-правовий аспект [Текст] / І. В. Мукомела // Вісник Національної академії правових наук України. – 2015. – № 1. – С. 130–137.
5. Мукомела І. В. Право на інформацію: еволюція та роль в інформаційному суспільстві [Текст] / І. В. Мукомела // Державне будівництво та місцеве самоврядування: зб. наук. пр. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд. та місц. самоврядування. – Харків : Право, 2015. – Вип. 29. – С. 116 – 130.
6. Мукомела І. В. Інформаційні відносини в Україні: теоретико-правовий аналіз [Електронний ресурс] / І. В. Мукомела // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 3. – С. 31–34. – Режим доступу: http://www.pap.in.ua/3_2015/10.pdf

7. Mukomela I. V. Information society as a new stage of civilization [Текст] / І. В. Мукомела // Проблеми розвитку юридичної науки в дослідженнях молодих учених : матер. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 18 квітня, 2013) / М-во освіти і науки України, Нац. ун-т «юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – Харків, 2013. – С. 100-102.

8. Мукомела І. В. Інформаційний ресурс як правова категорія: проблеми визначення [Текст] / І. В. Мукомела // Актуальні проблеми науки історії держави і права : матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф. А. Й. Рогожина (Харків, 5 жовт. 2013 р.) / М-во освіти і науки України, НУ ЮАУ, НАПрН України, Асоц. випускників НУ ЮАУ ім. Я. Мудрого. – Харків : Право, 2013. – С. 218-220.

9. Мукомела І. В. Інформація як політичний ресурс в громадянському суспільстві [Текст] / І. В. Мукомела // Юридична осінь 2013 року : зб. тез доп. та наук. повідомл. учасн. всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів (Харків, 14 листоп. 2013 р.) / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». – Харків : Право, 2013. – С. 134-137.

10. Мукомела І. В. Інформація як категорія в юриспруденції [Текст] / І. В. Мукомела // Правова доктрина – основа формування правової системи держави : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятитомної монографії «Правова доктрина України», Харків, 20-21 лист. 2013 р. / Національна академія правових наук України. – Харків : Право, 2013. – С. 891-894.

11. Мукомела І. В. Першоджерела та теоретико-методологічні засади концепцій інформаційного суспільства [Текст] / І. В. Мукомела // Державний суверенітет і народний суверенітет в сучасних умовах : VII Тодиківськi читання : зб. тез наук. доп. і повідомл. Міжнар. наук. конф. молодих учених, аспірантів і студентів (26-27 верес. 2014 р.) / НІОУ ім. Я. Мудрого. – Харків : Права людини, 2014. – С. 59-60.

АНОТАЦІЯ

Мукомела І. В. Правові засади інформаційного суспільства: загальнотеоретичний аналіз. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2016.

У дисертаційній роботі проаналізовано еволюцію підходів до розуміння інформаційного суспільства. Наголошено на різноаспектності досліджених концепцій та їх міждисциплінарному характері. Проведено аналіз засад правового регулювання та принципів функціонування

інформаційного суспільства. Досліджено його зв'язок з громадянським суспільством, правовою, демократичною, соціальною державою.

Проаналізовано специфіку розвитку демократії в умовах інформаційного суспільства. Виділено нову її форму – напівпрямую електронну демократію. Особливу увагу приділено електронній державі та електронному урядуванню. Здійснено аналіз еволюції права на інформацію через покоління прав людини. Досліджено взаємозв'язок цього права із правом на вільне вираження переконань, правом на доступ до інформації, правом на комунікацію та правом на доступ до Інтернету. Проаналізовано місце та роль права на інформацію в інформаційному суспільстві. Вивчено правові основи інформаційної безпеки України. Розкрито загрози та виклики інформаційній безпеці.

Проаналізовано сучасний стан правового регулювання інформаційних відносин в Україні. Сформульовано пріоритетні напрямки розвитку інформаційного суспільства в Україні з одночасним вдосконаленням його законодавчого забезпечення.

Ключові слова: інформаційне суспільство, правові засади, громадянське суспільство, правова держава, права людини, демократія, право на інформацію, інформаційна безпека, інформаційні відносини.

АННОТАЦІЯ

Мукомела И. В. Правовые основы информационного общества: общетеоретический анализ. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2016.

В диссертации проанализировано эволюцию подходов к пониманию информационного общества. Отмечено многоаспектность исследованных концепций и их междисциплинарный характер.

Проведено исследование технологических, знаниево-информационных и экономических предпосылок информационного общества. Выделено его правовые основы: гражданское общество, правовое, демократическое, социальное государство. Отмечается, что связующим звеном между всеми элементами выступает приоритет прав человека. Осуществлён анализ основ правового регулирования и принципов функционирования информационного общества.

Рассмотрено специфику развития демократии в условиях информационного общества. Выделено новую её форму – полупрямую

электронную демократию. Особое внимание уделено электронному государству и электронному правительству. Исследованы такие секторы электронной демократии: электронное голосование, электронные петиции, электронный парламент, электронное правительство, электронное правосудие.

Осуществлен анализ эволюции права на информацию через поколения прав человека. Исследована взаимосвязь этого права с правом на свободное выражение убеждений, правом на доступ к информации, правом на коммуникацию и правом на доступ к Интернету. Проанализированы место и роль права на информацию в информационном обществе.

Исследованы правовые основы информационной безопасности Украины. Осуществлен анализ информационного суверенитета. Раскрыты угрозы и вызовы информационной безопасности. В частности, особое внимание уделено кибернетическим преступлениям, кибернетическому терроризму, информационной войне.

Рассмотрено современное состояние правового регулирования информационных отношений в Украине. Выделены такие виды информационных отношений: 1) общественные отношения, возникающие при поиске, получении, использовании, создании, распространении и хранении информации; 2) общественные отношения, связанные с информатизацией; 3) общественные отношения, которые возникают при использовании глобальной сети Интернет. Подчеркивается необходимость развития, с учетом построения информационного общества, как общей теории государства и права, так и отраслевых юридических наук, в частности конституционного права, гражданского, уголовного, трудового. Сформулированы приоритетные направления развития информационного общества в Украине с одновременным совершенствованием его законодательного обеспечения.

Ключевые слова: информационное общество, правовые основы, гражданское общество, правовое государство, права человека, демократия, право на информацию, информационная безопасность, информационные отношения.

ANNOTATION

Mukomela I.V. Legal Foundations of the Information Society: General-theoretical Analysis. – Manuscript.

Science of Law Ph.D. thesis in specialization 12.00.01 – theory and history of state and law; political and law studies history. – Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of education and science of Ukraine, Kharkiv, 2016.

The evolution of the approaches for understanding of the information society was analyzed in this thesis work. The various aspectual of researched concepts and their cross-disciplinary character were noticed. The study of fundamentals of legal regulation and functioning fundamentally of the information society was performed. Its connection to the civil society, constitutional, democratic, social welfare state was studied.

Specificity of democracy development in the conditions of the information society was analyzed. It was highlighted its new form - semi direct e-democracy. The particular attention is paid to the electronic state and the electronic government. The analysis of the evolution of the right to information through the generation of human rights was analyzed. The interconnection of this right to the right to free expression of the convictions, the right to the access to the information, the right to communicate and the right to access into the Internet was studied. The place and the role of the right to information in the information society were analyzed. The legal foundations of the information security of Ukraine were studied. Dangers and challenges to the information security were identified.

The current situation of legal regulation of information relations in Ukraine was analyzed. The priority directions of development of information society in Ukraine with simultaneous improving of its legislative support were formulated.

Keywords: information society, legal principles, civil society, constitutional state, human rights, democracy, the right to information, information security, information relations.

Відповідальний за випуск:
кандидат юридичних наук, доцент
І. І. Бодрова

Підписано до друку ____2016 р. Формат 60х90/16.
Папір офсетний. Віддруковано на різнографі.
Умов. друк. арк. 0,7. Обл.-вид. арк. 0,9
Тираж 100 прим. Зам. № ____

Друкарня
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
Україна, 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77